

Class and Religious Commitment in Iran: Testing Competing Hypotheses

Mohammadreza Taleban

Associate Professor of Sociology, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research
Institute, Tehran, Iran, taleban@ri-khomeini.ac.ir

Abstract

Historically, this issue and question of whether and how people's religion is related to their position in the social stratification system has been a subject related to sociologists in different time cycles of sociology since the beginning of its development. The review of the theoretical literature in this field of study showed that the scientific answers to the mentioned question can be generally found under the two theories of deprivation and relative power in the sociology of religion, which make opposite predictions about the distribution of levels of religious commitment in the social stratification system. This research article was compiled for the purpose of experimentally testing the competing hypotheses arising from the two theories of deprivation and relative power in explaining the relationship between class and religious commitment. In this regard, these competing hypotheses were confronted with the data obtained from a national survey of 82,500 Muslim Iranians in order to evaluate their conformity and correspondence with empirical evidence. In sum, the findings of this research showed that the relationship between class and religious commitment among Iranian people was mainly in a direction compatible with the theory of deprivation and for the main claim of the mentioned theory, it has a confirmation meaning. Secondly, because the main argument of the theory of relative power involves a hypothesis that is contradictory to the theory of deprivation, the empirical verification of the theory of deprivation logically requires the rejection of its opposite theory, that is, the theory of relative power.

Keywords: Social stratification, Class, Religious commitment, Deprivation theory, Relative power Theory.

Social Problems of Iran

Journal, Vol. 15, No. 4, Winter 2025, 161–194

Received: 21/08/2024 Accepted: 15/12/2024

Extended Abstract

1. Introduction

It is an undeniable fact that within any society, there is considerable variation in religious commitment among people. To explain this variation, sociologists have attempted from the beginning to link it to the relationship between religion and social inequalities or religious commitment to class status. It was in this vein that sociologists began to explain the variance in people's levels of religious commitment based on their position in the structure of inequality and claimed that these differences could be explained based on the position of individuals in the continuum of class system or social stratification. On the other hand, a review of empirical research conducted on the relationship between religion and the system of social inequality, especially the relationship between social class and religious commitment in sociology, has shown divergent results. Some research has shown that religious commitment in the lower classes of society was much higher than in the upper classes. In contrast, other research has shown that either there is no relationship between social class and religious commitment; or religious commitment in the middle and upper classes was higher than in the lower classes of society. Therefore, in the field of empirical studies, the relationship between social class and religious commitment still remains a controversial issue that requires further research.

Considering the stable links between the institution of religion and the social stratification system, this question has been raised for sociological research, how do the levels of religious commitment of individuals differ across the spectrum or continuum of social stratification? Do those who are in the lower classes or classes of society have more religious commitment than other social classes, or do those who are in the middle and upper classes of society show more religious commitment?

In this direction and to achieve a theoretical answer regarding the issue of how social classes/layers are related to religion and religious commitment, the review of theoretical literature in the field of "Sociology of Religion" led us to two different theories: the theory of deprivation and the theory of relative power. These two theories in the field of study of sociology of religion provide opposing hypothesis or empirical predictions about the distribution of levels of religious commitment in the hierarchical system of social stratification. The main argument of the theory of deprivation can be expressed as follows: because religion and religious commitment are rooted in human suffering and deprivation, the greatest influence and prev-

absence of religion and religious commitment should be observed among the poor, and generally the lower strata and classes of society. The theory of relative power, contrary to the theory of deprivation, predicts a higher religious commitment among the rich and members of the upper class of society, who use religion as a social control mechanism to control the masses.

Therefore, the main hypothesis of the deprivation theory can be translated to verify its empirical validity as the proposition that “social stratification or class system has a negative correlation with people’s religion”. So that it is expected that the highest and lowest levels of religious commitment belong to the lowest and highest classes, respectively. On the other hand, according to the hypothesis of the instrument of domination contained in the theory of relative power, the higher strata in the social hierarchy should be more religious than the lower strata. So, the main hypothesis of the theory of relative power can be translated into the proposition that “social stratification or class system has a positive correlation with people’s religion”. So that it is expected that the highest and lowest levels of religious commitment belong to the highest and lowest classes, respectively.

2. Methodology

The present study used available data from a national survey to conduct a secondary analysis of how class is related to religious commitment among Iranians. The important point about this national survey is that it covered the largest population generalizable to the country to date, using a sample of 82,500 Iranians aged 18 and over. It is worth noting that of the total sample population in this national survey (82,500 people), 50 percent were male and 50 percent female; in terms of age, 35 percent were between 17 and 29 years old, 48 percent were between 30 and 49 years old, and 17 percent were over 50 years old; while in terms of marital status, 22.6 percent of the sample were single and 72.6 percent were married.

3. Findings

This research paper sought to empirically test the two theories of deprivation and relative power in explaining the relationship between social class and religious commitment among Iranian Muslims. The most important and fundamental claim of deprivation theory was that religious commitment is much higher in lower social classes than in other classes, and that the lowest level of religious commitment belongs to the upper class in the social stratification system. In contrast, the theory of relative power made the opposite claim that religious commitment is higher in the upper

class of society than in other classes, and that the lowest level of religious commitment is expected to be observed in the lower classes of society. In order to test or verify the empirical validity of the two theories of deprivation and relative power, the hypotheses representing the main claims of these two theories were contrasted with data from a national survey of 82,500 Iranian Muslims to assess the extent to which their theoretical predictions correspond to empirical evidence. Finally, the findings of this study showed that the effect of social class on religious commitment among Iranians was mainly in a direction consistent with the deprivation theory and contrary to the relative power theory. In fact, the hypothesis underlying the deprivation theory was based on a negative correlation or inverse relationship between social class and religious commitment, which was mainly confirmed empirically. However, the strength of the observed correlation or relationship between social class and religious commitment was estimated to be very weak.

4. Conclusion

Overall, and in terms of testing competing hypotheses, all the findings of this study can be considered empirical support for the hypothesis of “negative association of social class with religious commitment” among Iranians, which has a confirmation implication for the main claim of the deprivation theory. In addition, since the relative power theory has a opposing or contradictory hypothesis of a positive association between social class and religious commitment, empirical confirmation of the deprivation theory logically requires the rejection of its opposing theory, the relative power theory. Therefore, if it is said that these research findings also have a refutation implication for the relative power theory, it is quite a significant statement.

Keywords: Social stratification, Class, Religious commitment, Deprivation theory, Relative power Theory.

طبقه و التزام دینی در ایران: آزمون فرضیات رقیب

محمد رضا طالبان^۱

چکیده

این مسئله و پرسش که آیا و چگونه دین افراد ارتباطی با موقعیت یا جایگاه آنان در نظام قشربندی اجتماعی دارد، از حیث تاریخی موضوعی مورد علاقه جامعه‌شناسان در چرخه‌های مختلف زمانی این رشته علمی از ابتدای تکوین تاکنون بوده است. مرور ادبیات تئوریک در این حوزه مطالعاتی نشان داد که پاسخ‌های علمی به پرسش مذکور را می‌توان به‌طور کلی ذیل دو نظریه محرومیت و قدرت نسبی در جامعه‌شناسی دین یافت که پیش‌بینی‌های متضادی را در مورد نحوه توزیع سطوح التزام دینی در نظام قشربندی اجتماعی ارائه می‌دهند. این مقاله پژوهشی به منظور آزمون تجربی فرضیات رقیب منبعت از دو نظریه محرومیت و قدرت نسبی در تبیین چگونگی ارتباط طبقه و التزام دینی تدوین گردید. در همین راستا، این فرضیه‌های رقیب با داده‌های حاصل از پیمایش ملی با ۸۲۵۰۰ نفر از ایرانیان مسلمان مقابله شد تا میزان انطباق و تناظرشان با شواهد تجربی مورد ارزیابی قرار گیرد. یافته‌های تحقیق نشان داد که ارتباط طبقه با التزام دینی در میان مردم ایران عمدتاً در جهتی سازگار با تئوری محرومیت بوده و برای مدعای اصلی نظریه مزبور دلالت تأییدی داشته است. افزون بر آن، چون مدعای اصلی نظریه قدرت نسبی متضمن فرضیه متضاد و مانع‌الجمع با نظریه محرومیت است، تأیید تجربی نظریه محرومیت منطقاً مستلزم رد نظریه متضادش یعنی نظریه قدرت نسبی بوده است.

کلیدواژگان: قشربندی اجتماعی، طبقه، التزام دینی، نظریه محرومیت، نظریه قدرت نسبی.

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران / qtaleban@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۵

فصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال پانزدهم، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۳، صفحات ۱۶۱ تا ۱۹۴

ISSN: 2476-6933/ © Kharazmi University

۱. مقدمه و طرح مسئله

بدون شک، رشد و بالندگی علم جامعه‌شناسی به عنوان رشته‌ای دانشگاهی، ارتباطی تنگاتنگ با تحلیل مسائل طبقاتی در جوامع جدید داشته است. به همین خاطر، مفهوم طبقه یکی از اساسی‌ترین مفاهیم جامعه‌شناختی از بدو تکوین این رشته دانشگاهی بوده و بیش از هر مفهوم دیگر در ادبیات جامعه‌شناختی نمود پیدا کرده است. در حقیقت، محوریت مفهوم طبقه برای تحلیل‌های جامعه‌شناختی تا بدان جا بوده است که تقریباً در تبیین هر پدیده اجتماعی به هر نحو، بدون اشاره به آن، غالباً از سوی جامعه‌شناسان ناقص قلمداد می‌شده است.

از سوی دیگر و به عنوان نکته‌ای متناقض‌نما، از میان تمام مفاهیمی که جامعه‌شناسان برای توصیف و تبیین زندگی و مناسبات اجتماعی به کار برده‌اند، هیچ مفهومی به اندازه مفهوم طبقه، مفهومی گنگ، گیج‌کننده، بد تعریف‌شده و مورد مناقشه نبوده است. به همین دلیل، بحث درباره مفهوم طبقه در جامعه‌شناسی همواره به سبب وجود تنوع معانی در مورد مفاد این مفهوم، گیج‌کننده و سردرگم‌کننده بوده است.^۱ در راستای گره‌گشایی از این مسئله بود که برخی جامعه‌شناسان (همچون اسکس،^۲ ۱۳۸۹؛ کرامپتون،^۳ ۱۳۹۶؛ رایت،^۴ ۲۰۰۸) استدلال کردند که می‌توان ریشه این سردرگمی‌ها را حداقل در دو مسئله مختلف ولی مرتبط به هم به شرح ذیل دانست:

- مسئله اول: انواع مختلفی از پرسش‌های جامعه‌شناختی وجود دارد که تصور می‌شود «طبقه» می‌تواند حداقل بخشی از پاسخ را ارائه دهد. پس می‌توان گفت تعاریف و تصورات مختلف از مفهوم طبقه در جامعه‌شناسی غالباً ریشه در پرسش‌های متفاوت دارند یا متکی بر انواع گوناگونی از پرسش‌های طبقاتی است.
- مسئله دوم: حتی زمانی که جامعه‌شناسان به یک پرسش واحد می‌پردازند و سعی

۱. مفهوم «طبقه»، به خانواده «مفاهیم ذاتاً مناقشه‌برانگیز» «Essentially contested concepts» تعلق دارد؛ چون بحث و مناقشه در مورد کاربرد مناسب از این مفهوم در میان کسانی که آن را به کار می‌گیرند، تمامی ندارد. برخی جامعه‌شناسان، کاربرد مفهوم طبقه را مختص جوامع صنعتی دانسته و جوامع ماقبل صنعتی را فاقد طبقات می‌دانند. در مقابل، بعضی دیگر با پیروی از مارکس طبقات را پدیده‌ای عام و همیشگی دانسته و روند و حرکت تاریخ را بر پایه تضادها و ستیزهای طبقاتی تحلیل می‌کنند. برخی جامعه‌شناسان، طبقه را گروه اجتماعی دانسته و از ضرورت خودآگاهی طبقاتی صحبت می‌کنند و در مقابل، عده‌ای دیگر با انکار این ضرورت، طبقه را صرفاً یک مقوله تحلیلی دانسته‌اند (ر. ک. افروغ، ۱۳۷۷؛ رایت، ۲۰۰۵ و ۲۰۱۵).

2. Richard scase

3. Crompton

4. Wright

می‌کنند انواع مشابهی از متبیین‌ها یا تبیین‌شونده‌ها را توضیح دهند، واژه «طبقه» می‌تواند برای شناسایی انواع مختلفی از مکانیسم‌های علی به کار رود: برخی اوقات برای شناسایی ویژگی‌های افراد استفاده می‌شود، گاهی اوقات معطوف به ماهیت موقعیت‌ها یا جایگاه‌هایی است که توسط افراد اشغال می‌شوند و در اوقات دیگر به ماهیت روابط یا مناسبات بین موقعیت‌ها یا جایگاه‌های اجتماعی اشاره دارد.

در هر حال، با توجه به اهمیت مفهوم «طبقه» و تحلیل طبقاتی در کل رشته جامعه‌شناسی، غیاب نسبی این مفهوم در زیررشته «جامعه‌شناسی دین» تقریباً به همان اندازه که گویاست، اسرارآمیز هم هست. به عبارت دیگر، اگرچه مفهوم طبقه به طور کلی از دیرباز یکی از مفاهیم اصلی سازمان‌دهنده در رشته جامعه‌شناسی بوده است، ولی همواره شاهد کمبود بحث درباره طبقه اجتماعی در زیررشته «جامعه‌شناسی دین» بوده‌ایم؛ همان‌طور که تحلیل‌های طبقاتی در جامعه‌شناسی نیز به طور مشخص به نقش دین در شکل‌گیری طبقات و ذهنیت‌های طبقاتی بی‌توجه بوده است (مک‌کینون، ۲۰۱۷).

از سوی دیگر، نمی‌توان این واقعیت مسلم را کتمان کرد که از هر شاخصی که برای تشخیص التزام دینی استفاده نماییم، سطوح التزام دینی در میان افراد مختلف به یک اندازه نیست. حتی، در میان معتقدان به یک دین خاص نیز «التزام دینی» امر واحدی نیست که در همه متدینان به صورت یکسان و برابر توزیع شده باشد؛ بلکه، واقعیتی است قابل تشکیک و دارای درجات متعدد. به عبارت دیگر، هرچند ملتزمان به دینی خاص از آن حیث که متدین هستند در اصل تعلق به دین با یکدیگر یکسان‌اند؛ ولی معمولاً در سطح یا میزان تعلق و التزامشان به دین، تفاوت‌های قابل‌توجهی میان آن‌ها به چشم می‌خورد. درواقع، التزام دینی به درجات یا میزان‌های متفاوتی که فرد به تعالیم و دستورات دینی تعلق و تعهد داشته باشد، تشکیک می‌پذیرد. درنتیجه، سخن دلالت‌آمیزی بیان شده اگر گفته شود در درون هر جامعه‌ای، واریانس التزام دینی در میان مردم درخور توجه است.

برای تبیین این واریانس، جامعه‌شناسان از ابتدا تلاش کردند تا آن را به رابطه میان دین و نابرابری‌های اجتماعی یا التزام دینی با جایگاه طبقاتی پیوند دهند. در این راستا، جامعه‌شناسان دست به تبیین واریانس سطوح التزام دینی مردم بر اساس جایگاهشان در ساختار نابرابری زدند و مدعی شدند این تفاوت‌ها را می‌توان بر اساس جایگاه افراد در

پیوستار نظام طبقاتی یا قشربندی اجتماعی توضیح داد (برای مثال ر.ک. نیبور،^۱ ۱۹۲۹؛ ترولچ،^۲ ۱۹۳۱؛ گلاک و استارک،^۳ ۱۹۶۵؛ دمرث،^۴ ۱۹۶۵؛ مولر و جانسون،^۵ ۱۹۷۵؛ هوگ و کارول،^۶ ۱۹۷۸؛ روف و مک کینی،^۷ ۱۹۸۷؛ وثنو،^۸ ۱۹۸۸؛ استارک و فینک،^۹ ۲۰۰۰؛ دیویدسون و پیل،^{۱۰} ۲۰۰۶).

مسئله دیگر معطوف به یافته های متعارض در پژوهش های جامعه شناسی است. در حقیقت، مروری بر تحقیقات تجربی انجام گرفته در خصوص چگونگی ارتباط دین با نظام نابرابری اجتماعی، به ویژه ارتباط طبقه اجتماعی با التزام دینی در جامعه شناسی، حکایت از واگرایی نتایج داشته است. در برخی تحقیقات نشان داده شده که التزام دینی در طبقات پایین جامعه به مراتب بیشتر از طبقه بالا بوده است. در مقابل، تحقیقات دیگر نشان داده اند که یا ارتباطی میان طبقه اجتماعی و التزام دینی وجود ندارد، یا التزام دینی در طبقات متوسط و بالا بیش از طبقات پایین جامعه بوده است (برای مروری بر این تحقیقات ر.ک. استارک،^۳ ۲۰۰۳ و ۲۰۱۵؛ دیویدسون و پیل،^{۱۰} ۲۰۰۶؛ استولز،^۷ ۲۰۰۹؛ لانگ،^۸ ۲۰۱۴).

در ایران نیز زاهدی مازندرانی و همکاران (۱۴۰۲: ۱۳۰) در بررسی مروری شان از تحقیقات انجام گرفته در خصوص چگونگی ارتباط پایگاه اقتصادی-اجتماعی با دین داری، تصریح نمودند که از ۲۵ پژوهش مورد بررسی فقط ۲ پژوهش نشان داده اند بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دین داری رابطه مثبت معناداری وجود دارد؛ یعنی التزام دینی در طبقات بالا بیش از طبقات پایین بوده است. در مقابل، ۱۸ پژوهش نشان داده اند بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دین داری رابطه منفی معناداری وجود داشته است؛ یعنی التزام دینی در طبقات پایین بیشتر از طبقه بالا بوده است. همچنین، ۵ پژوهش نشان داده اند که ارتباط معناداری بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دین داری یا میان طبقه اجتماعی و التزام دینی وجود ندارد. پس در حیطه مطالعات تجربی هنوز هم چگونگی ارتباط طبقه اجتماعی با التزام دینی، یک مقوله جدلی باقی مانده که نیازمند پژوهش های بیشتر است.

1. Niebuhr
2. Glock & Stark
3. Mueller & Johnson
4. Hoge & Carroll
5. Stark &
6. Davidson & Pyle
7. Stolz
8. Long

۲. چهارچوب نظری

نسل‌های متعددی از جامعه‌شناسان نشان داده‌اند که سنت‌ها و نهادهای دینی در جوامع معمولاً منعکس‌کننده و بازتولیدکننده نظام قشربندی اجتماعی در درون جامعه‌شان هستند. همچنین، نشان داده‌اند که دین هم از نظام قشربندی اجتماعی تأثیر می‌پذیرد و هم بر آن تأثیر می‌گذارد. استدلال برخی جامعه‌شناسان آن است که چون الگوهایی که در اجتماع ریشه دار می‌شوند می‌توانند به عنوان نظام‌های خودتداوم‌بخش ظاهر شوند، دین هم به طور مستقیم (با شکل‌دهی به چگونگی انباشت دارایی و ثروت، گسترش شبکه‌های اجتماعی و ساختارهای فرصت) و هم به طور غیرمستقیم (با تأثیرگذاری بر انگیزه پیشرفت تحصیلی، نرخ‌های باروری و مشارکت نیروی کار زنان) نظام قشربندی اجتماعی را بازتولید می‌کند و آن را تحت تأثیر قرار می‌دهد (پوپ،^۱ ۱۹۴۸؛ وبر،^۲ ۱۹۵۸؛ دیویدسون و پیل،^۳ ۲۰۰۶، ۲۰۱۱؛ اسمیت و فاریس،^۴ ۲۰۰۵؛ کیستر،^۵ ۲۰۰۳، ۲۰۰۸، ۲۰۱۱؛ لانگ،^۶ ۲۰۱۴).

درهرحال، با توجه به پیوندهای پایدار بین نهاد دین و نظام قشربندی اجتماعی، این سؤال همواره برای پژوهش جامعه‌شناختی مطرح بوده است که چگونه سطوح التزام دینی افراد در سرتاسر طیف یا پیوستار قشربندی اجتماعی تفاوت می‌پذیرد؟ آیا کسانی که در اقشار یا طبقات پایین‌تر جامعه‌اند از التزام دینی بیشتری نسبت به سایر طبقات اجتماعی برخوردارند یا آن‌هایی که در طبقات متوسط و بالای جامعه هستند، التزام دینی بیشتری را بروز می‌دهند؟

در این راستا و برای دستیابی به پاسخی نظری در مورد چگونگی ارتباط طبقات/اقشار اجتماعی با دین و التزام دینی، مرور ادبیات تئوریک در حوزه مطالعاتی «جامعه‌شناسی دین» ما را به دو نظریه متفاوت رساند: نظریه محرومیت^۴ و نظریه قدرت نسبی.^۵ این دو نظریه، فرضیات یا پیش‌بینی‌های تجربی متضادی در مورد نحوه توزیع سطوح التزام دینی در نظام سلسله‌مراتبی قشربندی اجتماعی ارائه می‌دهند. استخراج این فرضیات برای انجام تحقیقی جامعه‌شناسانه در خصوص نحوه ارتباط دین و قشربندی اجتماعی یا طبقه و التزام دینی، مستلزم درک خطوط اصلی این دو رویکرد نظری به این شرح است:

1. Pope
2. Smith & Faris
3. Keister
4. Deprivation theory
5. Relative power theory

الف. نظریه محرومیت

نظریه محرومیت قدیمی ترین، مشهورترین، متداول ترین و مسلط ترین نظریه جامعه شناختی در تبیین دین و دین داری در میان دانشمندان علوم اجتماعی از آغاز تاکنون بوده است (دیتس،^۱ ۱۹۷۱؛ ویمبرلی،^۲ ۱۹۸۴؛ استارک،^۳ ۲۰۰۳، ۲۰۱۵؛ هولینگر و موکنهوبر،^۴ ۲۰۱۹؛ استولز،^۵ ۲۰۲۰).

مدعای اصلی آن را می توان این گونه تقریر نمود که چون دین و التزام دینی ریشه در درد و رنج و محرومیت بشری دارد، بیشترین نفوذ و شیوع دین و التزام دینی را می باید در میان فقرا، تنگدستان و کلاً اقشار و طبقات پایین جامعه مشاهده کرد. در حقیقت، این مسئله که آیا و چگونه دین افراد با موقعیت یا جایگاه آنان در نظام قشر بندی اجتماعی ارتباط دارد، از حیث تاریخی موضوعی مورد علاقه جامعه شناسان در دوره های مختلف زمانی این رشته علمی حداقل از زمان مارکس بوده است که از دین به عنوان «افیون توده ها»^۶ یاد کرد.

درواقع، هنگامی که مارکس تصریح نمود: «دین، آه خلق ستم دیده و قلب جهان بی قلب و روح شرایط بی روح است. دین افیون توده هاست» (پالس،^۶ ۱۳۸۹: ۲۱۲)، عبارتی جامعه شناختی ارائه داد مبنی بر این که ایمان مذهبی ریشه در ناداری، درد و رنج آدمیان داشته و بالتبع، التزام دینی بیشترین نفوذ و شیوع را در میان فقرا و طبقات پایین جامعه دارد. مدلول دیگر این عبارت جامعه شناسانه آن بود که التزام دینی افزون تر طبقات پایین به مثابه یک جبران کننده معنوی برای محرومیت های مادی عمل می کند.

در همین راستا بود که وبر استدلال نمود، دین در طبقات پایین و محروم جامعه عموماً تعریفی از «چیزی که آن ها نمی توانند مدعی باشند که هستند» را جایگزین می کند با «چیزی که آن ها یک روزی خواهند شد» (وبر، ۱۹۶۶: ۱۰۶). در حقیقت، وبر اشاره به مکانیسم بنیانی می کند که در نظریه محرومیت برای توضیح و تبیین قوت افزون تر التزام دینی در میان فقرا و طبقات پایین جامعه ارائه شده است. این مکانیسم عبارت است از ارزش گذاری معنوی ارزش های مادی یا توانایی دین در زیور کردن ارزش ها. بر این اساس، محرومین و

1. Dittes

2. Wimberley

3. Hollinger & Muckenhuber

4. Opium of the people

۵. به همین دلیل، بالارینو و وزونی (۲۰۱۲) به جای استفاده از اصطلاح «نظریه محرومیت» از «نظریه افیون توده ها» استفاده کرده اند.

6. Pals

تنگدستان جامعه می‌توانند فقر را به عنوان یک فضیلت و ثروت را به عنوان امری گناه‌آلود تعریف مجدد کنند و نتیجه بگیرند که چیزی که آن‌ها نمی‌توانند داشته باشند را نباید داشته باشند (استارک، ۲۰۰۳، ۲۰۱۵).

در کل، شاید بتوان استدلال تبیینی نظریه محرومیت را بدین صورت خلاصه نمود که افراد متعلق به طبقات پایین‌تر جامعه عموماً از تحصیلات اندک، امنیت شغلی متزلزل، منزلت اجتماعی و درآمد پایین برخوردارند. به همین جهت، آن‌ها واجد منابع اندکی برای کنترل جریان رُخدادهای فردی و اجتماعی هستند، ضمن آن‌که واجد فرصت‌های زندگی کمتر و آسیب‌پذیری بیشتر در مقابل ناپایداری‌های زندگی و ناملازمات شرایط انسانی-اجتماعی‌اند. در نتیجه، افراد واقع در جایگاه‌های پایین‌تر در نظام طبقاتی یا قشربندی اجتماعی، در مقایسه با سایر طبقات یا اقشار بالاتر، بیشتر به دین روی می‌آورند؛ برای آن‌که دین، مایه‌ای تسلی‌بخش برای آنان فراهم می‌کند و با نظام معنایی خاص خود، پاسخ‌هایی تسکین‌بخش به مشکلات رودرروی آن‌ها می‌دهد و فشار و رنجشان را بر اساس ارزش‌های متعالی تخفیف می‌دهد. از سوی دیگر، افراد متعلق به طبقات یا اقشار بالای جامعه به دلیل دارا بودن منابع گوناگون اقتصادی-اجتماعی، توانایی بیشتری برای کنترل سرنوشتشان دارند و غالباً در موقعیتی قرار دارند که دستاوردهای زندگی‌شان را در پرتو موفقیت‌های تحصیلی، مشاغل خشنودکننده بیشتر و درآمد بالاترشان به دست می‌آورند. در نتیجه، آن‌ها احساس نیاز چندانی به تأکیدات و توجهات تعالی‌گرایانه دین پیدا نمی‌کنند (دیویدسون، ۱۹۷۷؛ نوریس و اینگلهارت، ۲۰۱۱).

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که استدلال اصلی نظریه محرومیت آن است که دین معمولاً یک مرهم نمادین برای درمان آسیب‌های فقر، محرومان و به حاشیه‌رانده‌شده‌ها ارائه کرده و غالباً به عنوان «مأمن یا پناهگاه محرومان» عمل می‌کند؛ به نحوی که محرومان و شوربختان می‌توانند از مصائب این دنیا دور شوند و امیدوار باشند که برخی مکانیسم‌های الهی در آینده‌ای دور یا نزدیک آن‌ها را بالاتر از ثروتمندان و قدرتمندان قرار خواهد داد. به عبارت دیگر، «دین» کارکردی جبرانی برای افراد فقیر و رنج‌دیده اجتماعی دارد. وقتی، افراد تجربه‌کننده محرومیت‌ها نتوانند مستقیماً علل آن را محو کنند، احتمال زیادی دارد که به دین پناه آورند. در چنین مواردی، دین به جای این‌که علل محرومیت را محو کند، به جبران احساس محرومیت می‌پردازد.

همچنین، چون طبقات یا اقشار بالای جامعه برای مشکلات خویش واجد منابع گوناگون اقتصادی، اجتماعی و سیاسی هستند، احساس نیاز کمتری برای متوسل شدن به دین پیدا می‌کنند.

بدین نحو، نظریه محرومیت در حوزه جامعه‌شناسی دین، فرضیه‌های مشخصی را درباره چگونگی ارتباط قشربندی اجتماعی و دین یا طبقه و التزام دینی به دست می‌دهد. در حقیقت، دلالت منطقی نظریه محرومیت آن است که افراد با جایگاه پایین‌تر در نظام طبقاتی یا قشربندی اجتماعی، بیشتر تمایل دارند که به دین متوسل شوند. به عبارت دیگر، پیش‌بینی تجربی نظریه محرومیت آن است که توزیع سطوح مختلف التزام دینی در نظام سلسله‌مراتبی قشربندی اجتماعی به نحوی است که طبقات پایین‌تر یا اقشار محروم‌تر جامعه، می‌باید از بیشترین سطح التزام دینی در مقایسه با سایر طبقات یا اقشار برخوردار باشند.^۱

ب. نظریه قدرت نسبی

نظریه قدرت نسبی که بالارینو و وزونی (۲۰۱۲) با الهام از دیدگاه فیلسوف آلمانی ارنست بلوخ^۲ آن را «نظریه ابزار سلطه»^۳ نیز نامیده‌اند، برعکس نظریه محرومیت، التزام دینی بالاتری را در میان ثروتمندان و اعضای طبقه بالای جامعه پیش‌بینی می‌کند که از دین به عنوان یک مکانیسم کنترل اجتماعی برای مهار توده‌ها استفاده می‌کنند.

در این دیدگاه نظری، دین به جای این که به عنوان جبران‌کننده معنوی محرومیت‌های مادی عمل کند، به عنوان یک مکانیسم قدرت یا «ابزار اداره کردن»^۴ تحت کنترل طبقات بالا عمل می‌کند. در حقیقت، توانایی دین به عنوان نوعی مکانیسم کنترل اجتماعی برای ثروتمندان و طبقات بالای جامعه بسیار مهم است. به همین جهت، این نظریه، التزام دینی افزون‌تر را در میان طبقات بالاتر - نه پایین‌تر - در نظام قشربندی اجتماعی پیش‌بینی می‌کند؛ زیرا دین به عنوان یک «مؤلفه اساسی از قدرت آن‌ها» و ابزاری ایدئولوژیک برای «مشروعیت‌بخشیدن به نابرابری اجتماعی و سرکوب تضادهایی که توسط طبقات حاکم انجام می‌شود» عمل می‌کند.

۱. بخش عمده‌ای از مطالب این بخش، از اثر قبلی نگارنده (طالبان، ۱۳۹۱) اقتباس شده است.

2. Ernst Bloch

3. Instrumentum regni theory

4. Instrument of rule

این نظریه همچنین پیش‌بینی می‌کند که محرومین یا پایین‌ترین طبقات در نظام قشربندی اجتماعی از التزام دینی کمتری برخوردارند، زیرا دین را عمدتاً امری تحمیلی از جانب طبقات بالا می‌دانند (بالارینو و وزونی، ۲۰۱۲: ۳۱۵). شایان ذکر است که همین جامعه‌شناسان در مطالعه‌ای در خصوص رفتار مذهبی حضور هفتگی کاتولیک‌های رومی در کلیساهای ایتالیا بین سال‌های ۱۹۶۸ تا ۲۰۰۶ میلادی، به این یافته اصلی دست یافتند که طبقه بالای جامعه ایتالیا همواره رفتار مذهبی بیشتری را نسبت به طبقات متوسط و پایین نشان داده‌اند. آن‌ها، این یافته تجربی را مؤیدی برای فرضیه اصلی نظریه قدرت نسبی یا ابزار سلطه تفسیر کردند مبنی بر آن که «دین از الگوهای موجود نابرابری اجتماعی حمایت می‌کند و آن‌ها را مشروعیت می‌بخشد، به طوری که به نفع طبقات اجتماعی بالاتر است که مذهبی‌تر باشند» (بالارینو و وزونی، ۲۰۱۲: ۳۳۲).

به طور کلی، نظریه قدرت نسبی مدعی است که دین نه تنها به عنوان منبع آرامش و تسلی بخش برای کسانی عمل می‌کند که از محرومیت مادی رنج می‌برند، بلکه به عنوان وسیله‌ای برای کنترل اجتماعی توده مردم از سوی طبقات و نخبگان حاکم نیز به کار می‌رود. در همین راستا، می‌توان گفت استدلال کلی این نظریه بر پایه دو محور اصلی استوار است: با افزایش نابرابری‌ها در یک جامعه، طبقات بالا یا اعضای ثروتمندتر آن جامعه، اولاً بیشتر جذب دین می‌شوند؛ و ثانیاً، بهتر می‌توانند باورهای دینی خود را به دیگران گسترش دهند (ر.ک. سولت، هابل و گرانت، ۲۰۱۱؛ بالارینو و وزونی، ۲۰۱۲؛ سولت، ۲۰۱۳؛ لانگ، ۲۰۱۴).

در ادامه، به بررسی دقیق‌تر این دو محور استدلالی در نظریه قدرت نسبی می‌پردازیم. بر پایه استدلال اول، با افزایش نابرابری‌های اقتصادی، دین برای ثروتمندان و طبقات بالای جامعه جذاب‌تر می‌شود. دلیل آن، این است که افزایش نابرابری اقتصادی فشار بالقوه بیشتری را برای توزیع مجدد ثروت در جامعه ایجاد می‌کند تا از تعداد معدود ثروتمندان یک جامعه گرفته شده و به جمعیت فراوان افراد فقیر و فقیرتر جامعه داده شود. از سوی دیگر، افزایش نابرابری اقتصادی مستلزم کاهش درآمدهای متوسط است و بدین سبب، سود و منفعت بیشتری را برای اکثریت مردم از افزایش بازتوزیع ثروت دربردارد. در همین راستاست که دین (صرف نظر از منافع مادی چنین سیاست‌هایی) می‌تواند به کمک اقلیت ثروتمند جامعه بیاید و به عنوان ابزاری قدرتمند برای کاهش تقاضاهای مربوط به بازتوزیع ثروت خدمت کند.

1. Ballarino & Vezzoni

2. Solt, Habel & Grant

همان‌طور که استارک (۲۰۱۵) مطرح نمود، دین نه تنها از فقرا و محرومان جامعه می‌خواهد که سرنوشت فعلی‌شان را بپذیرند؛ بلکه مدعی است که این نتیجه‌ای عادلانه از قوانینی است که بهترین‌های ممکن هستند، چراکه منشأ الهی دارد و ملهم از خداوند است. برای مثال، ژاکوبسون^۱ (۱۹۹۹) دریافت که در آمریکا کسانی که دین‌داری بیشتری دارند، بیشتر احتمال دارد که دیدگاه‌های تقدیرگرایانه داشته باشند و منفعلانه جایگاه خود را در جامعه بپذیرند.

در همین راستا، شوه و استاساویچ^۲ (۲۰۰۶) در نمونه‌ای از کشورهای پیشرفته دموکراتیک دریافتند که با افزایش دین‌داری افراد، حمایت آن‌ها از هزینه‌کرد بازتوزیعی کاهش می‌یابد. آن‌ها نتیجه گرفتند که دین می‌تواند تقاضاهای معطوف به لزوم تغییرات اجتماعی و توزیع مجدد منابعی را کاهش دهد که موجب نابرابری اقتصادی اند.

به‌طور مشابه، دیویس و رابینسون^۳ (۱۹۹۶) در مطالعه‌ای بر روی افراد آمریکایی به این نتیجه رسیدند که درگیرشدن در یک اجتماع مذهبی، صرف‌نظر از این‌که آن اجتماع از نوع سنتی یا مترقی باشد، منجر به دیدگاه‌های محافظه‌کارانه‌تر در مورد مسائل مربوط به توزیع و بازتوزیع منابع اقتصادی می‌شود. برخی از ثروتمندان و اعضای طبقات بالای جامعه ممکن است آگاهانه باورهای مذهبی را به همین دلیل اتخاذ کنند، ولی سایر اعضای طبقات بالا و افراد ثروتمند جامعه ممکن است با افزایش نابرابری، تنها به دلیل این ایده مذهبی‌تر شوند که کامیابی مادی آنان مطابق با خواست و اراده الهی بوده است. در حقیقت، آن‌ها می‌توانند آموزه‌هایی را در دین بیابند که امتیازاتشان را به‌عنوان محصول اراده و عنایت الهی توجیه می‌کند (سولت و همکاران، ۲۰۱۱؛ سولت، ۲۰۱۳).

محور استدلالی دوم بر پایه این قضیه استوار است که با افزایش ثروت طبقات بالای جامعه، اعضای مؤمن یا متدین این طبقه، پول بیشتری برای گسترش ایمان مذهبی خود خواهند داشت. این قضیه صرفاً کاربرد این ادعای عام‌تر برای عرصه دین است مبنی بر آن‌که تمرکز بیشتر ثروت باعث تمرکز بیشتر قدرت می‌شود، ازجمله قدرت شکل‌دهی به نگرش‌ها و باورهای دیگران. از آن گذشته، می‌توان از ثروت و پول برای نشان دادن و عرضه دیدگاه‌های خود در حوزه عمومی استفاده کرد؛ جایی که شاید بتوان دیگران را متقاعد کرد

1. Jacobson
2. Scheve & Stasavage
3. Davis & Robinson

که همین دیدگاه‌ها را اتخاذ کنند. در مورد دین، ساده‌ترین راه تحقق این امر از طریق کمک به آن دسته از افراد و سازمان‌هایی است که صراحتاً رسالت اصلی‌شان را گسترش ایمان مذهبی اعلام می‌کنند (مثل، کمک به روحانیون و/یا سازمان‌های مذهبی). واقعیت آن است، هنگامی که حمایت‌های مالی دولتی در دسترس نباشد، سازمان‌های مذهبی لزوماً به تعداد معدودی از کمک‌کنندگان متمول و ثروتمند وابسته هستند. این امر حتی زمانی که نابرابری اقتصادی نسبتاً کم است نیز صادق است. در حقیقت، هنگام اهدای کمک‌های مالی و مادی به سازمان‌های مذهبی به عنوان سهمی از کل درآمد از حیث کمی، تابعی از میزان درآمد و ایمان مذهبی فرد است. این بدان معنی است که هسته اصلی حمایت پولی از سازمان‌های مذهبی از اقلیتی می‌آید که هم مؤمن هستند و هم از وضعیت مالی خوبی برخوردارند (یاناکن،^۱ ۱۹۹۷). نتیجه آن که نابرابری بیشتر در یک جامعه به ثروتمندان مذهبی اجازه می‌دهد تا به طور مؤثرتری اعتقادات خود را در بین بقیه افراد جامعه گسترش دهند (سولت، ۲۰۱۳؛ لانگ، ۲۰۱۴).

۳. فرضیات تحقیق

برای خلاصه کردن استدلال‌های نظری ارائه شده در قالب فرضیات تحقیق، می‌توان گفت نظریه محرومیت و نظریه قدرت نسبی سطوح متضادی از التزام دینی را در میان افرادی پیش‌بینی می‌کنند که در رأس و قعر نظام طبقاتی یا نردبان قشربندی اجتماعی قرار دارند. «نظریه محرومیت»، بیشترین التزام دینی را در میان فقرا و طبقات پایین جامعه و کمترین میزان التزام دینی را در میان ثروتمندان و طبقات بالای جامعه پیش‌بینی می‌کند. در مقابل، «نظریه قدرت نسبی» التزام دینی افزون‌تر را در میان ثروتمندان و طبقات بالایی پیش‌بینی می‌کند که از دین به عنوان ابزار قدرت استفاده می‌کنند. این نظریه همچنین پیش‌بینی می‌کند که محرومان یا پایین‌ترین طبقات در نظام قشربندی اجتماعی از التزام دینی کمتری برخوردارند.

با اندکی تأمل در مفاد استدلال‌های مزبور می‌توان دو فرضیه متضاد را در خصوص چگونگی ارتباط نظام طبقاتی یا قشربندی اجتماعی و التزام دینی مدنظر قرار داد تا جایی که نشان‌دهنده نوعی تفوق التزام دینی یک طبقه نسبت به طبقات دیگر باشد.

1. Iannaccone

- طبق فرضیه افیون توده‌ها مندرج در نظریه محرومیت، باید انتظار داشت که طبقات یا اقشار پایین‌تر در سلسله مراتب اجتماعی، مذهبی‌تر از طبقات یا اقشار بالاتر باشند. از این رو، می‌توان فرضیه اصلی نظریه محرومیت را برای واریس و سحت و سقم تجربی‌اش به این گزاره ترجمه نمود که «قشر بندی اجتماعی یا نظام طبقاتی، همبستگی منفی با دین مردم دارد؛ به طوری که انتظار می‌رود بیشترین و کمترین میزان التزام دینی به ترتیب متعلق به پایین‌ترین و بالاترین طبقات باشد».
- در مقابل، بر اساس فرضیه ابزار سلطه مندرج در نظریه قدرت نسبی، اقشار بالاتر در سلسله مراتب اجتماعی بایستی مذهبی‌تر از اقشار پایین‌تر باشند. پس فرضیه اصلی نظریه قدرت نسبی را می‌توان به این گزاره ترجمه نمود که «قشر بندی اجتماعی یا نظام طبقاتی، همبستگی مثبت با دین مردم دارد؛ به طوری که انتظار می‌رود بیشترین و کمترین میزان التزام دینی به ترتیب متعلق به بالاترین و پایین‌ترین طبقات باشد».

۴. روش‌شناسی

تحقیق حاضر از داده‌های موجود^۱ در «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) برای تحلیل ثانویه^۲ در خصوص چگونگی ارتباط طبقه با التزام دینی در میان ایرانیان استفاده کرده است. مطابق با آموزه‌های موجود در روش‌شناسی تحقیقات اجتماعی، تحلیل ثانویه عبارت از تحلیل جدید از داده‌های کمی است^۳ که قبلاً به منظور دیگری از طریق پیمایش‌های اجتماعی گردآوری شده‌اند (ر.ک. بیکر، ۱۳۷۷؛ کیکولت و ناتان، ۱۹۹۰).

نکته حائز اهمیت در خصوص «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) آن است که با استفاده از نمونه‌ای معادل با ۸۲۵۰۰ نفر از ایرانیان هجده سال به بالا، گسترده‌ترین و بیشترین جمعیت قابل تعمیم به کشور را تا به امروز زیر پوشش برده است.

1. Available Data

2. Secondary Analysis

۳. لازم به ذکر است که برخلاف جریان متعارف در روش‌شناسی علوم اجتماعی که تحلیل ثانویه را بر پایه‌های کمی قرار می‌دهد، اخیراً «تحلیل ثانویه کیفی» نیز مورد توجه برخی جامعه‌شناسان قرار گرفته است (برای آشنایی بیشتر با تحلیل ثانویه کیفی ر.ک. به: هیوز و تارنت، ۲۰۱۹).

4. Kiecolt & Nathan

لازم به ذکر است که از میان کل جمعیت نمونه در این پیمایش ملی (۸۲۵۰۰ نفر)، ۵۰ درصد مرد و ۵۰ درصد زن بودند؛ از حیث سنی نیز ۳۵ درصد بین ۱۷ تا ۲۹ سال، ۴۸ درصد بین ۳۰ تا ۴۹ سال و ۱۷ درصد بالای ۵۰ سال داشته‌اند؛ ضمن آن که از حیث وضعیت تأهل، ۲۲/۶ درصد از افراد نمونه تحقیق مجرد و ۷۲/۶ درصد نیز متأهل بودند.

تصریح مفاهیم و سنجه‌ها

متغیر وابسته: التزام دینی

یکی از رویکردهای متأخر در جامعه‌شناسی دین، رویکردی کردارمحور برای تعریف یا بیان چیستی دین است (ر.ک. ریزبروت،^۱ ۲۰۱۰؛ اسمیت، ۲۰۱۷). در این رویکرد جدید، دین به عنوان مجموعه‌ای از کردارها^۲ یا اعمال تجویز شده فرهنگی تعریف می‌گردد که معطوف به قدرت‌های نامربی فراانسانی است (که در ادیان ابراهیمی، خداوند نامیده می‌شود). این تعریف از دین به وضوح بر اعمال و رفتارهای معطوف به قدرت‌های فراانسانی تمرکز دارد که با تعریف جاافتاده دین در فرهنگ مستقر مطابقت دارد؛ و این اعمال و رفتارها در میان مردم به عنوان مذهبی شناخته می‌شوند.

در همین راستا، اصطلاح «التزام دینی یا دین‌داری»^۳ برای توصیف میزان تعلق و درگیری عمل‌کنندگان با آموزه‌ها و تجویزهای دینی به کار می‌رود. این که فردی در اوقات تجویز شده توسط یک دین، نماز یا دعا می‌خواند، در زمان‌های خاصی روزه می‌گیرد یا عزاداری مذهبی می‌کند، همگی مسائلی مربوط به التزام دینی یا دین‌داری است؛ یعنی افراد با انجام کردارهای مزبور دارند به دینشان عمل می‌کنند. در صورتی که دین به مجموعه‌هایی از اعمال تجویز شده فرهنگی مربوط می‌شود، نه درگیر شدن افراد با آن اعمال.

چنان که در عنوان این نوشتار منعکس شده، تحقیق حاضر متمرکز بر التزام دینی است و التزام دینی نیز به معنای میزان انجام کردارهایی است که در فرهنگ مستقر و در میان عرف مسلمانان ایرانی به عنوان اعمال دینی شناخته می‌شوند. بدین ترتیب، التزام دینی یک مقوله تشکیکی محسوب می‌شود که درجات دارد و می‌توان آن درجات را روی پیوستاری ترسیم کرد.

1. Riesebrodt

2. Practices

3. Religiousness or religiosity

برای سنجش التزام دینی، از چهار گویه موجود در «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) در خصوص کردارهای دینی استفاده شد: (۱) «نمازخواندن»؛ (۲) «روزه گرفتن»؛ (۳) «شرکت در نماز جماعت»؛ و (۴) «شرکت در نماز جمعه».

البته، از آنجاکه معرف‌های یک شاخص ترکیبی معمولاً نقش یا وزن یکسانی در سنجش مفهوم مورد نظر ندارند، سنجۀ «التزام دینی» از ترکیب وزنی چهار عمل دینی فوق‌الذکر پس از استاندارد کردن نمراتشان بر اساس تکنیک «تحلیل مؤلفه‌های اصلی»^۱ در تحلیل عاملی ساخته شد. ضریب آلفای کرونباخ برای واری میزبان پایایی سنجۀ التزام دینی ایرانیان متشکل از چهار معرف مذکور نیز معادل با ۰/۸۲ به دست آمد که حکایت از تجانس درونی مناسب یا پایایی بالایی آن داشته است.

متغیر مستقل: قشربندی اجتماعی و طبقه

قشربندی اجتماعی به نابرابری‌های ساختاری در توزیع منابع کمیاب و ارزشمند جامعه مانند درآمد، ثروت، قدرت، اقتدار و منزلت اشاره دارد. در حقیقت، اصطلاح قشربندی اجتماعی به سیستم نابرابری‌ها در درون و بین جوامع، فرآیندهای تخصیص موقعیت‌ها در یک نظام سلسله‌مراتبی از مزایای اجتماعی و ابزارهایی اشاره دارد که از طریق آن منابع ارزشمند تخصیص می‌یابد.

قشربندی اجتماعی معمولاً به نوع و درجه توزیع این منابع یا مزایای ارزشمند در درون یک نظام اجتماعی اشاره دارد. در همین راستا، مفهوم طبقه عمدتاً به معنای رتبه اجتماعی افراد و خانوارها در یک اجتماع قشربندی شده است؛ یعنی مجموعه‌ای از افراد و خانوارها که پایگاه یا موقعیت اجتماعی مشابهی دارند. از این رو، اگر گفته شود «طبقه» محصول یک نظام قشربندی اجتماعی است که جامعه را به سلسله‌مراتبی از موقعیت‌های اجتماعی تقسیم می‌کند، سخن دلالت‌آمیزی بیان شده است.

به همین سیاق، می‌توان گفت که طبقه عبارت از موقعیت یا جایگاه اجتماعی خاص افراد در یک نظام قشربندی طبقاتی (طبقه کارگر، طبقه پایین، طبقه متوسط، طبقه بالا، یا سایر تقسیم‌بندی‌های طبقاتی) است. با اندکی تأمل روشن خواهد شد که قشربندی اجتماعی و نظام طبقاتی در جوامع بشری، شیوه‌ای برای رتبه‌بندی اجتماعی است؛ به همین سبب، نظام طبقاتی را می‌توان یک سیستم قشربندی اجتماعی محسوب نمود که

به موجب آن، افراد یا خانوارها بر اساس دارایی‌های اقتصادی-اجتماعی‌شان دسته‌بندی می‌شوند (بورگاتا و مونتگومری، ۲۰۰۰^۱؛ گروسکی، ۲۰۰۰^۲؛ ریتزر و ریان، ۲۰۱۱^۳).

جامعه‌شناسان در تحقیقات متعددی نشان داده‌اند که پذیرفته‌شده‌ترین و رایج‌ترین برچسب‌های پیوستاری طبقاتی در میان مردم (یعنی، طبقه بالا، طبقه متوسط، طبقه پایین)، مطابقت معقولی با شاخص‌های معرف‌های عینی طبقه همچون درآمد، تحصیلات، سطوح مهارت، اقتدار و منزلت شغلی دارد. از این رو، در پژوهش حاضر تلاش گردید از سنجه عینی طبقه اجتماعی استفاده شود که بر پایگاه اجتماعی-اقتصادی افراد دلالت داشت و طبق رویه معمول در مطالعات جامعه‌شناختی بر اساس سه معرف شغل، تحصیلات و دارایی ساخته شد.

در خصوص معرف شغل در «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) باید گفت که کلیه مشاغل اظهارشده توسط پاسخگویان در نه طبقه شغلی به شرح ذیل جای گرفته و داده‌های خام نیز با همین دسته‌بندی در ماتریس داده‌ها ثبت شده‌اند: (۱) کارگر ساده؛ (۲) کارگر فنی؛ (۳) کارمند اداری؛ (۴) شغل آزاد؛ (۵) مهندسین و کارشناسان ارشد؛ (۶) مدیران میانی؛ (۷) استاد دانشگاه، وکیل و پزشک؛ (۸) مشاغل پردرآمد؛ (۹) مدیران ارشد. با وجود این، چون اکثر جمعیت نمونه تحقیق (۶۵ درصد) اعلام کرده بودند که شاغل نیستند (اعم از خانه‌دار، دانشجو، طلبه، بازنشسته، سرباز، بیکار)؛ کاربرد معرف شغل پاسخگو برای ساخت شاخص طبقه یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی، تعداد موردی تحقیق را به طرز فاحشی کاهش می‌داد و امکان تحلیل معتبر را به‌طور جدی به مخاطره می‌انداخت.

از سوی دیگر، «شغل» در تئوری‌های مربوط به طبقه و قشربندی اجتماعی، به خاطر تعیین و تخصیص منابع اقتصادی، اجتماعی، روانی و سیاسی به افراد، نقشی کلیدی دارد و بالتبع نمی‌توان آن را نادیده انگاشته و شاخصی از طبقه یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی با فقط دو متغیر تحصیلات و دارایی ساخت. به همین دلیل، ضرورت داشت معرف شغل مدنظر قرار گیرد و مشکل مفقوده‌های کثیر در این متغیر به هر روشی حل شود. در راستای حل مشکل مورد اشاره، ابتدا این نکته مدنظر قرار گرفت که مفهوم جامعه‌شناختی «طبقه»

1. Borgatta & Montgomery

2. Grusky

3. Ritzer & Ryan

از نظر تئوریک، در وهله اول ویژگی خانوار محسوب می‌شود نه فرد. اعضای یک خانوار بر اساس درآمد اعضای شاغل آن، موقعیت مشترکی در مورد مصرف محصولات بازار پیدا می‌کنند، زیرا منابع در داخل یک خانوار تا حد زیادی مشترک است. به همین دلیل، می‌توان اعضای بدون شغل یک خانوار مانند دانشجو و زن خانه‌دار را با موقعیت طبقاتی یا شغل سرپرست خانوار طبقه‌بندی نمود. از آنجاکه در «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) شغل سرپرست خانوار نیز پرسیده شده بود، پاسخ‌های مربوط به این گویه به جای مفقوده‌ها در متغیر شغل پاسخگویان گذاشته شد که در نهایت میزان ۶۵ درصد مفقوده اولیه به ۲۹ درصد کاهش یافت و عنوان شغلی برای ۵۸۵۸۴ نفر از نمونه تحقیق فراهم گردید.

در خصوص معرّف دوم در سازه طبقه یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی (یعنی تحصیلات)، لازم به ذکر است که با توجه به داده‌های موجود در «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) این معرّف به عنوان یک متغیر رتبه‌ای در یازده طبقه تحصیلی به شرح ذیل مورد سنجش قرار گرفته است: (۱) بی سواد؛ (۲) خواندن و نوشتن؛ (۳) نهضت سوادآموزی؛ (۴) ابتدایی؛ (۵) راهنمایی/سیکل؛ (۶) دبیرستان؛ (۷) دیپلم؛ (۸) فوق دیپلم؛ (۹) لیسانس؛ (۱۰) فوق لیسانس؛ و (۱۱) دکتری.

دارایی خانوار، به عنوان معرّف سوم در سازه طبقه یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی، از جمع و ترکیب داده‌های مربوط به ۲۴ گویه موجود در «پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۶) به دست آمد که مشتمل بر امکانات و وسایل موجود در اختیار خانواده (رادیو، تلویزیون، گیرنده دیجیتال، کامپیوتر، لپ‌تاپ، موبایل هوشمند، تبلت، ماهواره، اینترنت، خودرو، خودروی اضافی، کتابخانه، مبلمان، سرویس اتاق خواب، سرویس مبله نهارخوری، ماشین لباسشویی، ماشین ظرف‌شویی، آشپزخانه مبله و اوپن، میکروفر یا ماکروویو، تابلو فرش، تابلوهای نقاشی، وسایل ورزشی مثل تردمیل)، نوع منزل مسکونی و وضعیت مالی خانوار در یک سال گذشته بود.

نکته پایانی آن که چون معرّف‌های یک شاخص ترکیبی معمولاً نقش یا وزن یکسانی در سنجش مفهوم مورد نظر ندارند، سنجۀ طبقه یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی از ترکیب وزنی سه متغیر شغل، تحصیلات و دارایی بر اساس تکنیک «تحلیل مؤلفه‌های اصلی» در تحلیل عاملی پس از استاندارد کردن نمره‌های هر سه متغیر مذکور با جایگزینی میانگین نمرات به جای مفقوده‌ها ساخته شد.

۵. یافته‌ها

شاید خواناترین شکل تحلیل داده‌ها برای انکشاف وجود یا عدم رابطه میان دو متغیر، تشکیل جدول تقاطعی باشد. بدین منظور، ابتدا توزیع فراوانی دو سنجۀ مرکب «التزام دینی» و «طبقه اجتماعی یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی» مدنظر قرار گرفت و سپس بر اساس ستون درصد تجمعی، جمعیت نمونه تحقیق به سه گروه «ضعیف یا پایین»، «متوسط» و «قوی یا بالا» تقسیم شد.

جدول زیر نتایج تحلیل تقاطعی این دو متغیر را پس از سه شقه کردن آن‌ها نشان می‌دهد:

جدول شماره ۱: توزیع درصدی التزام دینی بر اساس طبقه اجتماعی

طبقه اجتماعی	التزام دینی			کل
	ضعیف	متوسط	قوی	
پایین	۲۹/۲	۳۴/۳	۳۷/۱	۳۳/۵
متوسط	۳۲/۷	۳۲/۸	۳۲/۳	۳۲/۶
بالا	۳۸/۱	۳۲/۹	۳۰/۶	۳۳/۸
درصد ستونی	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
تعداد	۲۷۵۵۴	۲۶۳۴۷	۲۸۵۹۹	۸۲۵۰۰
گاما = ۰/۱۰ - مجذور کای = ۵۱۳/۳۴ معناداری = ۰/۰۰۰				

نتایج مندرج در جدول یادشده، گویای الگوی نسبتاً منظمی در نسبت التزام دینی افراد بر حسب جایگاهشان در نظام طبقاتی یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی شان است. اگر افراد جای گرفته در پایگاه پایین در نظام طبقاتی را مدنظر قرار دهیم، هر چه از سمت التزام دینی ضعیف به سمت قوی در میان ایرانیان برویم، بر نسبت افرادی که التزام دینی شان قوی تر است افزوده می‌شود (یعنی از ۲۹/۲ درصد به ۳۴/۳ درصد و سپس به ۳۷/۱ درصد). همچنین، عکس این روند در میان ایرانیانی مشاهده می‌شود که در لایه بالای نظام طبقاتی جای گرفته‌اند: هر چه به سمت افزایش التزام دینی می‌رویم، از نسبتشان کاسته می‌شود (یعنی از ۳۸/۱ درصد به ۳۲/۹ درصد و سپس به ۳۰/۶ درصد).

در مقایسه تفاوت درصدهای حد نهایی التزام دینی ضعیف و قوی، وقتی که افراد در طبقه اجتماعی پایین هستند، اختلاف درصدی کوچکی بزرگی (درصد $7/9 = 29/2$ - $37/1$) مشاهده می شود. این اختلاف درصدی وقتی که طبقه اجتماعی بالا مدنظر قرار می گیرد، بازم کاهش می یابد و به اندازه ناچیز $5/3$ درصد می رسد (درصد $7/5 = 30/6$ - $38/1$). کمترین میزان اختلاف درصدی التزام دینی افراد متعلق به کسانی است که متعلق به جایگاه متوسط در نظام طبقاتی بوده اند (درصد $0/4 = 32/3 - 32/7$). در مجموع، می توان گفت یافته های مربوط به چگونگی وضعیت التزام دینی در طبقات پایین و بالا، در راستای پیش بینی تئوری محرومیت بوده است و برای آن نظریه دلالت تأییدی دارد. نتیجه منعکس شده در ضریب همبستگی نیز مؤید همین نکته است (گاما = $-0/10$ و $P = 0/000$)؛ گرچه مقدار ضریب همبستگی حکایت از ارتباط ضعیف و ناچیز میان دو متغیر طبقه/پایگاه اقتصادی-اجتماعی و التزام دینی داشته است.

حال، در خصوص ارتباط هر یک از معرّف های التزام دینی با هر یک از متغیرهای سازنده شاخص طبقه یا پایگاه اقتصادی-اجتماعی چه می توان گفت؟ جدول زیر برای پاسخ به یک چنین پرسشی تعبیه شده است.

جدول شماره ۲: میانگین معرف های التزام دینی بر حسب معرف ها و شاخص های طبقه اجتماعی

متغیرها	طبقات	پایندی به نماز	روزه گرفتن	مشارکت در نماز جماعت	مشارکت در نماز جمعه	التزام دینی
تحصیلات	پایین	۴/۳۰	۳/۹۸	۲/۸۲	۲/۴۲	۳/۵۵
	متوسط	۴/۰۴	۳/۸۴	۲/۶۱	۲/۲۴	۳/۳۳
	بالا	۴/۰۳	۳/۸۹	۲/۶۵	۲/۲۷	۳/۳۸
همبستگی آماری گاما		-۰/۱۵	-۰/۰۵	-۰/۰۶	-۰/۰۶	-۰/۰۸
شغل ^۱	پایین	۴/۱۴	۳/۹۳	۲/۶۶	۲/۲۷	۳/۴۰
	متوسط	۴/۱۳	۳/۸۸	۲/۷۳	۲/۳۵	۳/۴۴
	بالا	۳/۹۱	۳/۷۵	۲/۶۳	۲/۲۷	۳/۳۲

۱. در طبقه بندی سه گانه شغل، از استراتژی رایت (۱۹۹۳) استفاده شد که مشاغل را در سه مقوله «مشاغل کارفرمایی»، «مشاغل بدون کارمند/کارگر» و «مشاغل مزدبگیری» طبقه بندی نموده است.

همبستگی آماری گاما *	۰/۰۷-	۰/۰۳-	۰/۰۳	۰/۰۲
دارایی	پایین	۴/۲۷	۳/۹۸	۲/۷۶
	متوسط	۴/۱۴	۳/۹۲	۲/۶۹
	بالا	۳/۹۵	۳/۷۹	۲/۶۹
همبستگی آماری گاما	۰/۱۵-	۰/۰۹-	۰/۰۵-	۰/۰۶-
طبقه اجتماعی	پایین	۴/۳۰	۳/۹۸	۲/۷۸
	متوسط	۴/۱۲	۳/۹۱	۲/۷۰
	بالا	۳/۹۷	۳/۸۲	۲/۶۱
همبستگی آماری گاما	۰/۱۷-	۰/۰۷-	۰/۰۶-	۰/۰۹-

* غیرمعنادار ($p \geq 0.05$)

مطابق آنچه در بخش چهارچوب نظری و فرضیات تحقیق تشریح شد:

- اگر استدلال نظریه محرومیت درست باشد، باید انتظار داشت که اولاً، طبقه اجتماعی همبستگی منفی با التزام دینی داشته باشد؛ ثانیاً، بیشترین میزان التزام دینی متعلق به پایین‌ترین اقشار در سلسله‌مراتب اجتماعی و کمترین آن متعلق به طبقه بالا در نظام قشربندی اجتماعی باشد.
- در مقابل، اگر استدلال نظریه قدرت نسبی درست باشد، باید انتظار داشت که اولاً، طبقه اجتماعی همبستگی مثبت با التزام دینی داشته باشد؛ ثانیاً، در مقایسه التزام دینی طبقات مختلف در نظام قشربندی، بیشترین و کمترین میزان به ترتیب متعلق به طبقه بالا و پایین باشد.
- حال، با این پیش‌بینی‌های نظری به سراغ یافته‌های پژوهش مندرج در جدول فوق می‌رویم تا میزان برازش تجربی هر یک از آن‌ها با واقعیات مربوط به جامعه ایران روشن شود. همان‌طور که نتایج منعکس شده در سطر مربوط به معرّف «تحصیلات» در جدول شماره ۲ نشان می‌دهد:
- اولاً، علامت منفی در کلیه همبستگی‌های آماری مشاهده شده کاملاً هماهنگ با پیش‌بینی نظریه محرومیت و مغایر با نظریه قدرت نسبی بوده است؛

- ثانیاً، بیشترین میزان پایبندی به تمامی معرّف‌ها و شاخص مرکب التزام دینی متعلق به طبقه پایین بوده است. این یافته نیز کاملاً هماهنگ با پیش‌بینی نظریه محرومیت است؛
- ثالثاً، کمترین میزان التزام دینی در معرّف‌های «روزه گرفتن»، «شرکت در نماز جماعت»، «شرکت در نماز جمعه» و شاخص مرکب التزام دینی متعلق به طبقه بالا نبوده، بلکه متعلق به طبقه متوسط بوده است که چالشی برای نظریه محرومیت محسوب می‌شود؛
- رابعاً، همه یافته‌های مزبور برای نظریه قدرت نسبی دلالت ابطالی داشته‌اند.
- در مقابل، وقتی معرّف «شغل» را مطمح نظر قرار می‌دهیم، الگوی متفاوت و پیچیده‌ای مشاهده می‌شود:
- اولاً، علائم همبستگی‌های آماری مشاهده شده یکسان نیست: در دو معرّف «نمازخواندن» و «روزه گرفتن»، منفی و در سایر موارد مثبت بوده است. همچنین، همبستگی بین پایگاه شغلی و «نمازخواندن» نیز از لحاظ آماری غیرمعنادار بوده که حکایت از عدم تفاوت واقعی سه طبقه شغلی از حیث میزان پایبندی به نمازخواندن داشته است؛
- ثانیاً، برخلاف پیش‌بینی دو نظریه محرومیت و قدرت نسبی، بیشترین میزان پایبندی به تمامی معرّف‌ها و شاخص مرکب التزام دینی متعلق به طبقه پایین یا بالا نبوده است؛
- ثالثاً، کمترین میزان التزام دینی در تمامی معرّف‌های و شاخص مرکب التزام دینی متعلق به طبقه بالا بوده است که با پیش‌بینی تجربی نظریه محرومیت سازگاری دارد؛
- رابعاً، با اندکی تأمل در این یافته‌ها روشن خواهد شد که همگی آن‌ها دلالت ابطالی برای نظریه قدرت نسبی داشته‌اند.
- باری، هنگامی که معرّف «دارایی» مدنظر قرار گیرد، یافته‌ها چنین حکایت دارند که:
- اولاً، کلیه همبستگی‌های آماری مشاهده شده واجد علامت منفی هستند که دلالت بر ارتباط معکوس دارد و کاملاً هماهنگ با پیش‌بینی نظریه محرومیت و مغایر با نظریه قدرت نسبی بوده است؛
- ثانیاً، بیشترین میزان پایبندی به تمامی معرّف‌ها و شاخص مرکب التزام دینی، متعلق به طبقه پایین بوده است. این یافته نیز کاملاً هماهنگ با پیش‌بینی نظریه محرومیت است؛
- ثالثاً، کمترین میزان التزام دینی در معرّف شرکت در نماز جمعه و شاخص مرکب التزام

دینی، متعلق به طبقه بالا نیست، بلکه متعلق به طبقه متوسط است که چالشی برای نظریه محرومیت محسوب می شود؛

- رابعاً، در اینجا نیز کلیه یافته ها دلالت ابطالی برای نظریه قدرت نسبی داشته اند.
- هنگامی که به شاخص «طبقه اجتماعی» یا «پایگاه اجتماعی-اقتصادی» می رسیم، یافته ها نشان می دهند که:
- اولاً، کلیه همبستگی های آماری مشاهده شده واجد علامت منفی هستند که دلالت بر ارتباط معکوس دارند و کاملاً هماهنگ با پیش بینی نظریه محرومیت و مغایر با نظریه قدرت نسبی است؛
- ثانیاً، بیشترین میزان پابندی به تمامی معرّف ها و شاخص مرکب التزام دینی متعلق به طبقه پایین بوده که این یافته نیز کاملاً هماهنگ با پیش بینی نظریه محرومیت است؛
- ثالثاً، کمترین میزان التزام دینی متعلق به طبقه بالا بوده که با پیش بینی تجربی نظریه محرومیت کاملاً مطابقت داشته است.

از این رو، اگر گفته شود کلیه یافته های این بخش دلالت تأییدی برای نظریه محرومیت داشته اند، سخن دلالت آمیزی بیان شده است. طبیعی است که با توجه به ناسازگاری ذاتی فرضیات منبعث از دو نظریه محرومیت و قدرت نسبی، این یافته ها دلالت ابطالی کاملی برای نظریه قدرت نسبی داشته باشند.

در مجموع و برای خلاصه کردن مطالب پیش گفته، می توان گفت از ۲۵ همبستگی مشاهده شده در خصوص چگونگی ارتباط شاخص های طبقه اجتماعی با معرّف های التزام دینی، ۸۸ درصد (۲۲ همبستگی) ارتباط معکوس را نشان دادند که در راستای پیش بینی تجربی نظریه محرومیت بود. در مقابل، فقط ۱۲ درصد (۳ همبستگی) سازگار با پیش بینی تجربی نظریه قدرت نسبی، ارتباطی مثبت را فقط بین معرّف پایگاه شغلی با معرّف های شرکت در نماز جماعت، شرکت در نماز جمعه و همچنین شاخص مرکب التزام دینی نشان داده اند.

در نهایت، لازم دیده شد برای واریسی دقیق تر روابط تجربی پیش بینی شده در مفاد فرضیات تحقیق، از مدل آماری رگرسیون بلوکی استفاده گردد تا ارتباط دو متغیر طبقه اجتماعی و التزام دینی با حذف اثر متغیرهای زمینه ای (جنسیت، سن، وضعیت تأهل) مدنظر قرار گیرد. در این راستا و در مرحله اول، رگرسیون متغیر وابسته (التزام دینی) بر متغیر مستقل (طبقه اجتماعی) بدون هرگونه کنترل آماری گرفته شد (در ستون اول جدول با نام «مدل

اول» آمده است). در مرحله دوم، متغیرهای زمینه‌ای مذکور به صورت بلوکی به مدل قبلی افزوده شد تا چگونگی تغییر ارتباط دو متغیر طبقه اجتماعی و التزام دینی مشخص گردد (در جدول زیر با نام «مدل دوم» آمده است). بدین ترتیب، مقایسه نتایج به دست آمده از این دو مدل رگرسیونی می‌تواند اثر خالص طبقه اجتماعی بر التزام دینی را با حذف اثر متغیرهای زمینه‌ای به خوبی آزمون نماید.

جدول شماره ۳: رگرسیون بلوکی التزام دینی بر طبقه اجتماعی و متغیرهای کنترلی

مقدار احتمال t (p)	آزمون t	ضریب استاندارد رگرسیون	ضریب ساده رگرسیون	همبستگی تفکیکی	همبستگی مرتبه صفر		
۰/۰۰۰	۲۹/۱۷	-۰/۱۰	-۰/۱۹	-۰/۱۰	-۰/۱۰	طبقه اجتماعی	مدل اول
۰/۰۰۰	۱۲/۷۹	۰/۰۴	۰/۴۴	۰/۰۴	۰/۰۳	جنسیت (زنان)	مدل دوم
۰/۰۰۰	۲۴/۶۲	۰/۰۹	۱/۰۱	۰/۰۹	۰/۱۶	وضعیت تأهل	
۰/۰۰۰	۴۵/۶۴	۰/۱۷	۰/۰۷	۰/۱۶	۰/۲۲	سن	
۰/۰۰۰	۹/۸۲	-۰/۰۴	-۰/۰۶	-۰/۰۴	-۰/۱۰	طبقه اجتماعی	
Sig F Change	F Change	R ² Change	Sig F	F	R ²	Multiple R	
۰/۰۰۰	۸۵۰/۶۲۵	۰/۰۱	۰/۰۰۰	۸۵۰/۶۲۵	۰/۰۱	۰/۱۰	مدل اول
۰/۰۰۰	۱۳۳۵/۶۷	۰/۰۵	۰/۰۰۰	۱۲۲۴/۹۴	۰/۰۶	۰/۲۴	مدل دوم

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، یافته کلی منعکس شده در سطر آخر جدول شماره ۳ مربوط به مدل دوم حکایت از آن دارد که اولاً، ضریب همبستگی چندگانه معادل با ۰/۲۴ به دست آمده که مبین آن است چهار متغیر مستقل تحقیق (طبقه اجتماعی، جنسیت، وضعیت تأهل و سن) به طور هم‌زمان ۲۴ صدم با سازه التزام دینی همبستگی و ارتباط داشته‌اند (= ارتباطی ضعیف رو به متوسط). ثانیاً، ضریب تعیین (R^2) معادل با ۰/۰۶ محاسبه شده است. این بدان معناست که فقط شش درصد از واریانس سازه التزام دینی در ایران توسط ترکیبی خطی از چهار متغیر «طبقه اجتماعی»، «جنسیت»، «وضعیت تأهل» و «سن» توضیح داده می‌شود و ۹۴ درصد باقیمانده متعلق به عوامل دیگر (و خطا) است.

نسبت F مشاهده شده برای آزمون معناداری ضریب تعیین (R^2) معادل با $1224/94$ محاسبه شده که از لحاظ آماری کاملاً معنادار بوده است ($p = 0/000$). این، بدان معناست که فرض صفر مبنی بر عدم ارتباط واقعی میان ترکیبی خطی از متغیرهای مذکور با شاخص التزام دینی در ایران به احتمال ۹۹ درصد اطمینان رد می شود.

به همین قیاس، یافته های مندرج در مدل اول جدول فوق مبین آن است که متغیر طبقه اجتماعی تأثیر معناداری بر شاخص التزام دینی دارد که این تأثیر از حیث شدت، «نسبتاً ضعیف» و از حیث جهت، «منفی» و از لحاظ آماری کاملاً معنادار بوده است (بتا = $-0/10$ ؛ $t = 29/17$ ؛ $p = 0/000$). این یافته، گرچه با انتظار نظری تئوری محرومیت مطابقت دارد؛ ولی برای احراز نتیجه گیری معتبرتر، بهتر دیده شد به مدل دوم رگرسیونی مراجعه گردد و ارتباط خالص طبقه اجتماعی با التزام دینی در پرتوی متغیرهای زمینه ای (جنسیت، سن، وضعیت تأهل) مدنظر قرار گیرد.

در همین راستا و در پرتو یافته های مندرج در مدل رگرسیونی دوم روشن می شود که پس از ملحوظ داشتن متغیرهای زمینه ای و حذف اثرات آن ها، میزان ارتباط متغیر مستقل طبقه اجتماعی با شاخص التزام دینی اگرچه کاهش یافته، ولی الگوی رابطه به همان شکل قبلی پابرجا باقی مانده است. درواقع، آزمون های مبتنی بر کنترل آماری یعنی همبستگی تفکیکی و وزن بتا (ضریب استاندارد رگرسیون) متغیر طبقه اجتماعی و شاخص التزام دینی هر دو به طور مشابه از $-0/10$ به $-0/04$ تقلیل یافته اند. با این وصف، مقادیر آزمون t آن ها و معناداری آماری شان هنوز حکایت از غیرتصادفی و واقعی بودن این نتایج با احتمال ۹۹ درصد اطمینان دارد ($p = 0/000$).

این یافته، بدان معناست که متغیرهای زمینه ای (جنسیت، سن، وضعیت تأهل) گرچه بر شدت ارتباط میان طبقه اجتماعی و التزام دینی تأثیر گذاشته اند، ولی الگوی ارتباط اولیه را به طرز معناداری تغییر نداده اند. از این رو، می توان گفت پس از حذف اثرات متغیرهای زمینه ای، ارتباط خالص میان طبقه اجتماعی و التزام دینی باز هم از حیث شدت، «ضعیف» و از حیث جهت، «منفی» و از لحاظ آماری کاملاً معنادار است.

با همه این ها، شاید این اشکال مطرح شود که مناسک جمعی در ایران جنبه سیاسی پیدا نموده و ممکن است برخی از کسانی که التزام دینی دارند و اهل نماز و روزه اند، در نمازهای جماعت و جمعه شرکت نکنند. این بدان معنی است که ترکیب کردارهای دینی فردی و جمعی در یک متغیر واحد به نام التزام دینی موجب متمایل کردن نتایج به سمت متوسط

شود.^۱ به همین جهت، ضروری دیده شد تا ارتباط طبقه اجتماعی با هر یک از ابعاد فردی و جمعی التزام دینی به تفکیک مورد آزمون قرار گیرد و به طور جداگانه تحلیل شوند. جدول زیر برای چنین منظوری تعبیه شده است.

جدول شماره ۴: رگرسیون تفکیکی اعمال فردی و جمعی دینی بر متغیرهای مستقل و کنترل تحقیق

متغیر وابسته	متغیرهای مستقل و کنترل	همبستگی مرتبه صفر	همبستگی تفکیکی	ضریب ساده رگرسیون	ضریب استاندارد رگرسیون	مقدار آزمون t	مقدار احتمال t (p)
اعمال فردی دینی (نماز و روزه)	طبقه اجتماعی	-۰/۱۱	-۰/۰۴	-۰/۰۳	-۰/۰۴	-۱۱/۳۶	۰/۰۰۰۰
	جنسیت	۰/۱۳	۰/۱۴	۰/۶۴	۰/۱۴	۴۱/۴۵	۰/۰۰۰۰
	تاهل	۰/۱۷	۰/۱۱	۰/۵۵	۰/۱۱	۲۹/۸۹	۰/۰۰۰۰
	سن	۰/۱۹	۰/۱۳	۰/۰۳	۰/۱۵	۳۸/۱۵	۰/۰۰۰۰
	همبستگی چندگانه = ۰/۲۶ ضریب تعیین = ۰/۰۷						۰/۰۰۰۰
اعمال جمعی دینی (نماز جماعت و جمعه)	طبقه اجتماعی	-۰/۰۷	-۰/۰۲	-۰/۰۲	-۰/۰۲	-۵/۴۵	۰/۰۰۰۰
	جنسیت	-۰/۰۷	-۰/۰۶	-۰/۳۰	-۰/۰۶	-۱۸/۰۴	۰/۰۰۰۰
	تاهل	۰/۱۱	۰/۰۵	۰/۲۶	۰/۰۵	۱۳/۰۰	۰/۰۰۰۰
	سن	۰/۱۸	۰/۱۴	۰/۰۳	۰/۱۶	۳۹/۹۹	۰/۰۰۰۰
	همبستگی چندگانه = ۰/۲۰ ضریب تعیین = ۰/۴						۰/۰۰۰۰

باری، در یک بررسی مقایسه‌ای از یافته‌های مندرج در جدول ۴، می‌توان استنباط نمود که اگرچه الگوی مربوط به جهت رابطه میان طبقه اجتماعی با هر یک از دو بُعد فردی و جمعی التزام دینی به یک شکل پابرجا باقی مانده است (= ارتباط معکوس)، ولی میزان یا شدت ارتباط طبقه اجتماعی با بُعد فردی التزام دینی به مراتب بیش از بُعد جمعی آن است. در حقیقت، وقتی آزمون‌های مبتنی بر کنترل آماری یعنی همبستگی تفکیکی و وزن بتا (ضریب استاندارد رگرسیون) متغیر طبقه اجتماعی با هر یک از ابعاد فردی و جمعی

۱. این اشکال را یکی از داوران محترم مجله مطرح نمود که بدین وسیله از ایشان تشکر می‌شود.

التزام دینی به تفکیک مدنظر قرار می‌گیرد، مشاهده می‌شود که تأثیر طبقه اجتماعی بر بُعد فردی التزام دینی دو برابر تأثیر آن بر بُعد جمعی است (چهارصدم در برابر دوصدم). باوجوداین، بقیه آماره‌های مربوط به ارتباط طبقه اجتماعی با شاخص مرکب التزام دینی، تغییر خاصی را نشان نمی‌دهند. ازاین‌رو، در اینجا نیز می‌توان همان نتیجه‌گیری قبلی را تکرار نمود که پس از حذف اثرات متغیرهای زمینه‌ای، ارتباط خالص میان طبقه اجتماعی و التزام دینی در هر دو بُعد فردی و جمعی التزام دینی از حیث شدت، «ضعیف»، از حیث جهت، «منفی» و از لحاظ آماری کاملاً معنادار بوده‌اند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش در پی آزمون تجربی دو نظریه محرومیت و قدرت نسبی در تبیین چگونگی ارتباط طبقه اجتماعی و التزام دینی در میان ایرانیان مسلمان بود. مهم‌ترین و اصلی‌ترین مدعای نظریه محرومیت آن بود که التزام دینی در طبقات اجتماعی پایین‌تر، به مراتب بیشتر از سایر طبقات است و کمترین میزان التزام دینی متعلق به طبقه بالا در نظام قشربندی اجتماعی است. در مقابل، نظریه قدرت نسبی مدعایی متضاد عرضه داشت مبنی بر آن که التزام دینی در طبقه بالای جامعه بیشتر از سایر طبقات است و انتظار می‌رود کمترین میزان التزام دینی در طبقات پایین جامعه مشاهده شود.

این مدعاهای متعارض، ابتدا، به صورت دو فرضیه رقیب مبنی بر همبستگی یا ارتباط منفی (نظریه محرومیت) و مثبت (نظریه قدرت نسبی) طبقه اجتماعی با التزام دینی فرموله شد. با اندکی تأمل روشن می‌شود که فرضیات رقیب مزبور گزاره‌هایی متضاد و مانعة‌الجمع دارند که تأیید یکی منطقاً بر ابطال دیگری دلالت دارد. همان‌طور که روش‌شناسان علوم تجربی اذعان نموده‌اند، بهترین حالت در فرایند نظریه‌آزمایی یا آزمون فرضیات، وضعیتی است که دو نظریه رقیب، فرضیات متضادی را در تبیین یک پدیده واحد عرضه دارند. در چنین وضعیتی، آزمون تجربی تبدیل به «آزمون فیصله‌بخش»^۱ می‌شود؛ چون تأیید تجربی یک نظریه، مستلزم رد نظریه متضادش است.^۲

1. Crucial Experiment

۲. همپل (۱۳۶۹: ۳۱) در تشریح «آزمون فیصله‌بخش» چنین آورده است: فرض کنید که الف و ب دو فرضیه رقیب باشند. اگر بتوان آزمونی را تعیین کرد که الف و ب نتایج متعارضی را برای آن پیش‌بینی کنند که مانعة‌الجمع باشند، آنگاه می‌توان به سود یکی از این دو فرضیه حکم کرد؛ زیرا در این حالت وقتی آن آزمون را انجام دهیم، یکی از دو فرضیه رد و دیگری تأیید می‌شود.

در حقیقت، آزمون‌های فیصله‌بخش می‌توانند این موهبت را به علم اعطا کنند که نزاع میان دو تبیین علمی رقیب را بر اساس شواهد تجربی پایان بخشند.

در همین راستا، به منظور آزمون یا واری اعتبار تجربی دو تئوری محرومیت و قدرت نسبی، فرضیه‌های بازنمای مدعاهای اصلی این دو تئوری با داده‌های حاصل از پیمایش ملی با ۸۲۵۰۰ نفر از ایرانیان مسلمان مقابله شد تا میزان انطباق و تناظر پیش‌بینی‌های نظری‌شان با شواهد تجربی مورد ارزیابی قرار گیرد. درنهایت، یافته‌های تحقیق نشان داد که اثر طبقه اجتماعی بر التزام دینی در میان مردم ایران عمدتاً در جهتی سازگار با تئوری محرومیت و مغایر با تئوری قدرت نسبی بوده است. درواقع، فرضیه بازنمای تئوری محرومیت مبنی بر همبستگی منفی یا ارتباط معکوس میان طبقه اجتماعی و التزام دینی بود که عمدتاً مورد تأیید تجربی قرار گرفت. البته، شدت همبستگی یا روابط مشاهده‌شده میان طبقه اجتماعی و التزام دینی بسیار ضعیف برآورد گردید که حکایت از توان تبیینی بسیار اندک تئوری محرومیت داشته که هماهنگ با نتیجه‌گیری‌های برخی آثار دیگر در این خصوص بوده است (برای نمونه ر.ک. طالبان، ۱۳۹۱؛ زاهدی مازندرانی و همکاران، ۱۴۰۲؛ استارک، ۱۹۷۲، ۲۰۰۳؛ مولر و جانسون، ۱۹۷۵؛ دیویدسون، ۱۹۷۷؛ هوگ و کارول، ۱۹۷۸؛ آلستون و مک‌ایننتاش، ۱۹۷۹؛ ولش، ۱۹۸۱؛ رابرتس و دیویدسون، ۱۹۸۴^۲؛ رویتر و وان توبرگن، ۲۰۱۰؛ استولز، ۲۰۲۰).

درمجموع و از حیث آزمون فرضیات رقیب، همه یافته‌های این تحقیق را می‌توان حمایتی تجربی برای فرضیه «ارتباط منفی طبقه اجتماعی با التزام دینی» در میان ایرانیان محسوب نمود که دلالت تأییدی برای مدعای اصلی نظریه محرومیت دارد. به علاوه، چون نظریه قدرت نسبی، فرضیه متضادی مبنی بر ارتباط مثبت میان طبقه اجتماعی با التزام دینی داشته، تأیید تجربی نظریه محرومیت منطقاً مستلزم رد نظریه متضادش یعنی نظریه قدرت نسبی است. ازاین‌رو، اگر گفته شود که این یافته‌های پژوهش همچنین برای نظریه قدرت نسبی دلالت ابطالی داشته است، سخن کاملاً دلالت‌آمیزی بیان شده است.

1. Welch

2. Roberts & Davidson

3. Ruiter & van Tubergen

منابع

- افروغ، عماد (۱۳۷۷). فضا و نابرابری اجتماعی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- اسکیس، ریچارد (۱۳۸۹). طبقه (ندا رضایی، مترجم). تهران: آشیان.
- بیکر، تریز (۱۳۷۷). نحوه انجام تحقیقات اجتماعی (هوشنگ نایی، مترجم). تهران: روش.
- پالس، دانیل (۱۳۸۹). هفت نظریه در باب دین (محمدعزیز بختیاری رضایی، مترجم). تهران: آشیان.
- زاهدی مازندرانی، محمدجواد، بابایی، امید، ملکی، امیر و خطیبی، اعظم (۱۴۰۲). تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دین داری: فراتحلیل پژوهش های دین داری در دو دهه اخیر در ایران. اسلام و علوم اجتماعی، ۳(۳۰)، ۱۵۵-۱۲۷.
- کرامپتون، رزماری (۱۳۹۶). طبقه و قشربندی اجتماعی (هوشنگ نایی، مترجم). تهران: نی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۱). ارزیابی تجربی نظریه محرومیت در تبیین دین داری. مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۱، ۵۷-۳۳.
- همپل، کارل (۱۳۶۹). فلسفه علوم طبیعی (حسین معصومی همدانی، مترجم). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۹۶). وضعیت اجتماعی - فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران. دفتر طرح های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- Alston, Jon & William McIntosh (1979). An assessment of the determinants of religious participation, *The Sociological Quarterly*, 20: 49-62
- Ballarino, Gabriele & Cristiano Vezzoni (2012). Social Stratification and Church Attendance in Contemporary Italy. In: *Religion, Work, and Inequality*, vol. 23, *Research in the Sociology of Work*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Borgatta, Edgar & Rhonda Montgomery (2000). *Encyclopedia of Sociology*. 2nd ed, Macmillan Reference USA.
- Davidson, James (1977). Socioeconomic status and ten dimensions of religious commitment, *Sociology and Social Research*, 61: 462-85
- Davidson, James and Ralph Pyle (2006). "Social Class", in: *Handbook of Religion and Social institutions*, Edited by Helen Rose Ebaugh, Springer, Inc. pp: 185- 205.
- Davidson, James and Ralph Pyle (2011). *Ranking Faiths: Religious Stratification in America*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers.
- Davis, Nancy and Robert Robinson (1996). Are the Rumors of War Exaggerated? Religious Orthodoxy and Moral Progressivism in America, *American Journal of Sociology*, 102 (3) 756-787.
- Demerath, N. J., III. (1965) *Social class in American Protestantism*, Chicago: Rand McNally & Company.
- Dittes, James (1971). Some Parallels in the Career of Church-sect and Extrinsic- intrinsic, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 10: 375 – 383.
- Glock, Charles & Rodney Stark (1965). *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally & Company.
- Grusky, David (2000). *Social Stratification*. In Edgar Borgatta & Rhonda Montgomery

- (Eds.), *Encyclopedia of Sociology* (Pp: 2807- 2821). Macmillan Reference US.
- Grusky, David (2015) "Social Cass", In James Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Pp: 755- 759). Elsevier Ltd.
 - Hollinger, F. & Muckenhuber, J. (2019) Religiousness and existential insecurity: A cross-national comparative analysis on the macro-micro level, *International Sociology*, 34 (1) 19–37.
 - Hoge, Dean and Jackson Carroll (1978) Determinants of commitment and participation in suburban Protestant churches, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 17: 107-127.
 - Hughes, Kahryn & Anna Tarrant (2019) *Qualitative Secondary Analysis*, SAGE Publications Ltd.
 - Iannaccone, Laurence (1997). Skewness Explained: A Rational Choice Model of Religious Giving, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (2), 141-157.
 - Jacobson, Cardell (1999). Denominational and Racial and Ethnic Differences in Fatalism, *Review of Religious Research*, 41 (1), 9–20.
 - Kiecolt, Jill & Laura Nathan (1990) *Secondary Analysis of Survey Data*, Sage University Paper.
 - Keister, Lisa (2003) Religion and Wealth: The Role of Religious Affiliation and Participation in Early Adult Asset Accumulation, *Social Forces*, 82 (1), 175–207.
 - Keister, Lisa (2008) Conservative Protestants and Wealth: How Religion Perpetuates Asset Poverty, *American Journal of Sociology*, 113 (5), 1237–71.
 - Keister, Lisa (2011). *Faith and Money: How Religion Contributes to Wealth and Poverty*, Cambridge University Press.
 - Long, Adam Layton (2014). Income Inequality and Religion, A dissertation submitted to the faculty of the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of Sociology.
 - McKinnon, Andrew (2017). Religion and Social Class: Theory and Method After Bourdieu, *Sociological Research Online*, 22 (1), 15, Published: 28 Feb 2017.
 - Mueller, Charles and Weldon Johnson (1975). Socioeconomic status and religious participation, *American Sociological Review*, 40, 785-800.
 - Niebuhr, Richard (1929) *The Social Sources of Denominationalism*, New York: Henry Holt.
 - Norris, Pippa and Ronald Inglehart (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press.
 - Pope, Liston (1948) Religion and the Class Structure, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 256, 84–91.
 - Riesebrodt, Martin (2010). *The Promise of Salvation: A Theory of Religion*, University of Chicago Press.
 - Ritzer, George and Michael Ryan (2011). *The concise encyclopedia of sociology*, Blackwell Publishing Ltd.
 - Roberts, Michael & James Davidson (1984). *The Nature and Sources of Religious*

- Involvement, *Review of Religious Research*, 25: 334-350.
- Roof, W. C. & McKinney, W. (1987) *American mainline religion*, New Brunswick: Rutgers University Press.
 - Ruiter, Stijn & Frank van Tubergen (2009). Religious Attendance in Cross National Perspective: A Multilevel Analysis of 60 Countries, *American Journal of Sociology*, 115(3), 863-95.
 - Scheve, Kenneth and David Stasavage (2006). Religion and Preferences for Social Insurance, *Quarterly Journal of Political Science*, 1, 255-86.
 - Smith, Christian & Robert Faris (2005). Socioeconomic Inequality in the American Religious System: An Update and Assessment, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1), 95-104.
 - Smith, Christian (2017). *Religion: What it Is, How it Works, and Why it Matters*, Princeton University Press.
 - Solt, Fredrick, Philip Habel, and Tobin Grant (2011). Economic Inequality, Relative Power and Religiosity, *Social Science Quarterly*, 92(2), 447-65.
 - Solt, Frederick (2013). Reversing the Arrow? Economic Inequality's Effect on Religiosity, Department of Political Science University of Iowa.
 - Stark, Rodney (1972). The economics of piety: religious commitment and social class. In Thielbar and Feldman (Eds.), *Issues in Social Inequality* (483-503). Boston: Little, Brown.
 - Stark, R. & Finke, R. (2000) *Acts of faith: Explaining the human side of religion*, Berkeley: University of California Press.
 - Stark, Rodney (2003). Upper class asceticism: Social origins of ascetic movements and medieval saints. *Review of Religious Research*, 45, 5-19.
 - Stark, Rodney (2015). *Sociology of religion*. Baylor University Press.
 - Stolz, Jorg (2009). Explaining Religiosity: Towards a Unified Theoretical Model, *The British Journal of Sociology*, 60(2), 345-376.
 - Stolz, Jorg (2020) Secularization theories in the twenty-first century, *Social Compass*, 67 (2) 1-27.
 - Troeltsch, E. (1931) *The social teaching of the Christian churches*, 2 vols. New York, Macmillan.
 - Welch, Kevin (1981) An interpersonal influence model of traditional religious commitment, *The Sociological Quarterly*, 22, 81-92.
 - Wimberley, Dale (1984). Socioeconomic Deprivation and Religious Salience: A Cognitive Behavioral Approach, *The Sociological Quarterly*, 25(2), 223-238.
 - Weber, Max (1958). *From Max Weber: Essays in Sociology*, edited by Hans Heinrich Gerth and C. Wright Mills, Oxford University Press.
 - Weber, Max (1966). *Sociology of Religion*, London: Methuen
 - Wright, Erik Olin (1993). Typologies, Scales and Class Analysis: A Comment on Halaby and Weakliem, *American Sociological Review*, 58(1), 31-34.
 - Wright, Erik Olin (2005). *Approaches to Class Analysis*, Cambridge University Press.

- Wright, Erik Olin (2008). Logics of Class Analysis. Chapter 11, In: *Social Class: how does it work?* edited by Annette Lareau and Dalton Conley, New York: Russell Sage Foundation.
- Wuthnow, R. (1988). Sociology of religion. In: N. J. Smelser, (Ed.), *Handbook of sociology* (pp. 473–509) Beverly Hills: Sage.

References (in Persian)

- Afrogh, Emad (1998). Social Space and Inequality, Tarbiat Modares University Press, Inpersian.
- Scase, Richard (2009). Class, Neda Rezaei, Ashian Press, Inpersian.
- Baker, Therese (2009). Doing Social Research, Houshang Naibi, Ravesh Press, Inpersian.
- Pals, Daniel (2009). Seven Theories on Religion, Mohammad Aziz Bakhtiari Rezaei, Ashian Press, Inpersian.
- Zahedi Mazandarani, MohammadJavad; Omid Babaei; Amir Maleki; Azam Khatibi (2003). The Effect of Socio-Economic Base on Religiosity: A Meta-Analysis of Religiosity Research in the Last Two Decades in Iran, Islam and Social Sciences, Year 3, Issue 30, pp. 127-155, Inpersian.
- Crompton, Rosemary (2017). Class and Social Stratification, Houshang Naibi, Tehran, Nei Press, Inpersian.
- Taleban, Mohammadreza (2012). An Empirical Evaluation of the Theory of Deprivation in Explaining Religiosity, Iranian Journal of Social Studies, No. 1, pp. 33-57, Inpersian.
- Hempel, Karl (1980). Philosophy of Natural Sciences; Hossein Masoumi Hamedani, University Publishing Center, Inpersian.
- The Socio-Cultural and Moral Status of Iranian Society (2017). National Projects Office, Culture, Art and Communication Research Institute, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Inpersian